

A humor alakzatai

Részlet a készülő Janikovszky Éva-kismonográfiából *

Ha Janikovszky Éva tehetségében van valami egészen kivételes, istenadta dolog, az a *humora*. A humor antropológiai jellemzője az embernek. Az élet egyik örömforrása. Azt is mondhatjuk, hogy az emberi erények egyike. De mint minden más erény hiányozhat ez is. A humorkompetencia vagy humorfogékonyság más és más a különböző kultúrákban. De egyazon kultúrkörön belül is eltéréseket mutathat. Híjával lehet a humorérzék a nagyokban és a kicsikben is. A „botfüléség” egy sajátos esete. De azért ez egészen ritka dolog. Az meg még ritkább, ha egy nőt áld meg jó sorsa a humor nem mindennapi képességével. Már csak azért is használtunk olyan jelzőket Janikovszky Éva humorára, hogy „kivételes, istenadta”, mert valljuk be, *a humoros műfajok területét férfidominancia jellemzi*. A humor produkció és recepció. Mintha ebben úgy általában lenne feladatmegosztás. A nők fogékonyak rá, hálásak érte, élvezik, a férfiak „csinálják”. Még nincs válasza a tudománynak arra, hogy ez miért van így. Törheti a fejét a narratív pszichológia, a szociolingvisztika és még sokféle tudományág. Janikovszky Éva mindenestre a férfidominancia e vitathatatlan területén a nagy kivételek közé tartozik.

Műveinek uralkodó esztétikai minősége a humor. Mégpedig a valódi. Ez szószaporításnak látszhat, pedig nem az, mert a humor másféle is lehet. Például álhumor, lapos humor. Karinthy Frigyes definíciója szerint: „Álhumor – neveltségessé tenni a dolgokat. Igazi – megtalálni a neveltségeseget.”¹ A pszichológia és a nyelvtudomány értelmezése szerint: „A humor a gondolatokat mulatságossá, fantasztikussá tevő szellemi minőség, amelynek a szellemessége vagy nyelvi furfangja vagy inkongruitása nevetést vált ki.”² Ez utóbbi látszik a legfontosabbnak. Az össze nem illő dolgok együttes jelenléte a kulcsszó, ez a neveltségesség legfontosabb forrása. A gondolatok magukban hordozzák az olyan ellentmondásokat, amelyek aztán humorforrásokká lesznek. Köznapi értelemben a humor nem más, mint a derű megnyilvánulása. Az okoknak a mindennapokban nem szoktunk utánajárni.

A humor interaktív jelenség. Ahogy írjuk, produkció és recepció. A humorérzék nem más, mint az ellentmondást felfedező és megragadó kreatív fantazia. A megragadás aktusa nagyon rövid reakcióidővel kell hogy lejátsszódjék. A jelenséget úgy, ahogy van, a kommunikáció beszédaktus-modelljében helyezhetjük el.³ A humor átélése, élvezése függvénye a humorérzék kifinomultságának. A könnyen megragadható humoros ellentmondások tükrözése nemegyszer azt jelenti, hogy az ellentmondás egyik oldalát maga a befogadó teszi hozzá a konfliktushoz. Hangsúlyozzuk, hogy mindig váratlan, meglepő ellentmondásokról van szó, amelyek a szó szerinti és a szándékolt jelentés között feszülnek. Egyszer csak valamiféle irreleváns tűnik fel a szövegkörnyezetben. A kontrasztokat kell felismerni és érzékelni. Mindez erőfeszítés nélküli megértést követel, ha humorérzékkel megáldott befogadóról van szó. A humor kiváltotta jöin-

1 Idézi BALÁZS SÁNDOR: *Humor és filozófia*. Bukarest, 1969, Irodalmi Kiadó., 5. p.

2 SÉRA LÁSZLÓ: Humor a tanulásban. In: DACZI MARGIT- T. LITOVKINA ANNA – BARTA PÉTER: *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Bp., 2008, Tinta Kiadó, 264. p. /Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 79./

3 LENDVAI ERNŐ: *Közelkép a verbális humorról*. Bp., 1996, Nemzeti Tankönyvkiadó, 33. p.

dulatú, megértő nevetés – és nem kinevetés – végül is értékítélet, de vagy megszületik, vagy nem. Ha igen, hát “az elme mindennapos tisztálkodása.”⁴ A humor alapjában véve megértő, megbocsátó, elnéző, feloldó. Nehéz lenne boldogulni nélküle.

Janikovszky Éva humorának forrása a gondolat. Szemléletet, magatartást, megközelítési módot jelent. Humoros fordulatai gondolatalakzatok. Pontosabban: humoros érzést keltő, hirtelen, könnyedén megragadható ellentmondások.⁵ Például: “Amióta nagy vagyok és ütődött és nyegle és idétlen, azóta nem lehet hozzám szólni. De azért szólnak.” Nem kell kommentálni, hogy ez a két mondat miért mulatságos egymás mellett és mitől összeférhetetlen Ezek az ellentmondások általában a következőkből adódnak: a lényeges és lényegtelen, a lehetőség és valóság, a szükségszerű és a véletlen téves egyeztetése; az egész és a rész, a feltétel és az ok felcserélése; az ok és az okozat aránytalanságai. Az ún. pályájukról eltérített Janikovszky-mondatok mögött többnyire ilyen ellentmondások állnak. A humor egyébként sokféleképp értelmezhető, de minden értelmezés egyetért abban, hogy komikus eredetű. Megjegyezzük, hogy a komikum és a humor műszavak régóta versengenek. Márcsak azért is, mert nem könnyű közöttük árnyaltan distanciát teremteni. Ennek ellenére erre felettébb sok kísérlet történt. De megállapítható, hogy az utóbbi években a nagyvilág szakirodalmában az a tendencia érvényesül, amely szerint ebből a versengésből a humor látszik győztesen kikerülni.⁶

A humor jelenségét a könyv eddigi fejezeteiben sem lehetett megkerülni, Janikovszky szövegalkotásának sajátosságait, stilsztikumát elemezve sok szó esett róla, és sok szövegrészlettel illusztráltuk. Ennek következtében ennek a fejezetnek ráadás jellege van. A többi fejezet “elírta” előle, amit most bőséggel prezentálhatna. Már is mentegetjük. Olyan, amilyen, de most más a megközelítési módunk, mert humorának alakzatait próbáljuk megragadni. Közé van ennek minden korábbi állításhoz. Ha tehetjük, meg is teremtjük a kapcsolatokat. Például retorikus szövegépítéséhez most hozzátesszük, hogy a humoros szövegek struktúrája nagyon gyakran retorikus. Azzá teszik őket a szillogizmusok képtelen konfliktusai és a poénok konklúziói. A humor kérdésköre egyébként szinte mindenféle mással érintkezik. Másnál is, de Janikovszky Évánál biztosan.

Előljáróban néhány nagyon jellemző, tipikus alakzattal prezentáljuk Janikovszky humorát. Például ilyen a lényegtelen és a lényeges keveredése egyetlen mondatban:” A vásáron Bori a napszemüvegét veszette el, Juliska néni meg engem.”⁷ A lehetőség és a valóság téves egyeztetése humoros akkor is, ha ehhez az ellentmondás egyik oldalával a befogadó járul hozzá: “Én meg a lány, akit feleségül veszek, egész nap csak játszanánk! Fogócskát, bújócskát, szembekötősdit.”⁸ Hogy miért nonszensz, nem kell kommentálni. Az ok és okozat felcserélése úgyszintén humoros: “Én mindig a születésnapomon szoktam nőni, mert apukám akkor mér meg.”⁹ Példáinkkal már is jelezni szerettük volna, hogy Janikovszky humorának egyszerre több

4 KRONSTEIN GÁBOR: A könyveket elolvassák, ugye? *Könyv és Nevelés*, 1983. 1. sz.19-20. p.

5 Megjegyzés: Bár nem kevés kritikai megjegyzés illeti Balázs Sándor humorelméletét, de elfogadom sarokkőként azt a tételét, hogy : „ A humor mindenkori tartozéka az ellentmondás hirtelen megragadása.”(L. BALÁZS SÁNDOR: *Humor és filozófia* ...75. p.) Alakzatai máig használhatók a műelemzésekben, ahogy azt Szalay Károly alapvető műve is állítja. (L. SZALAY KÁROLY: *Komikum, satíra, humor*. Bp.,1983, Kossuth Kiadó)

6 LENDVAI ERNŐ i.m. 17. p.

7 JANIKOVSKY ÉVA: *Velem mindig történik valami*. Ill. Réber László. Bp., 1972, Móra Kiadó, 17. p.

8 JANIKOVSKY ÉVA: *Kire ütött ez a gyerek?*..Ill. Réber László. Bp., 1974, Móra Kiadó, 25. p.

9 JANIKOVSKY ÉVA: *Velem mindig történik valami*..., 14. p.

forrása van. A gyerek logikájában báj és humor van. Azokban a bizonyos ellentmondásokban ez is ott van. Az alakzatoknak nincsenek merev skatulyái. Egy-egy humoros megoldás több alakzatnak is megfelelhet egyszerre. Ilyenkor azt mondjuk, hogy multifunkcionális.

Janikovszky humoros alakzataira többnyire ez áll, miután mindig komoly humorforrásként funkcionál a gyermeknyelv és a gyermeki gondolkodásmód. Olyan mértékben, hogy talán nincs is fontosabb náluk. Micsoda játék az elvont és a konkrét keverése! "(...) most dől el a jövője" – mondják. "...milyen rossz, az ha valami eldőlt - medítál a gyerek hős. "...vigyázott a jövőjére, hogy el ne dőljön."¹⁰ Az iskolaköteles Dani így elmélkedik: "Hát ez borzasztóan tetszett nekem, ha van ugrókötél, szárítókötél, akkor lehet iskolakötél is."¹¹ Vagy: "De akárhogy figyeltem az igazgató bácsira, nem láttam, hogy a tanév mikor nyílt meg, pedig előtte még szólt is, hogy most fogja megnyitni."¹² Ebből még a történet végén is kiaknáz egy humorlehetőséget: "Már megkaptuk a bizonyítványt, és bezártuk a tanévet, nehogy nyitva maradjon, amíg elmegyünk nyaralni."¹³ (De ez már az ötlet ismétlése, kevésbé "ütős".) A gyerek érvénél Janikovszkynál semmi sem lehet erősebb, légyen bármilyen képtelenség, amit állít: "Összel minden gyerek beleléphetne a pocsolyába, de én lépnék bele a legmélyebbre, mert én vagyok az apukájuk."¹⁴ A mondatok képtelen logikája többnyire az álfeltételekből, a logikai azonosság megsértéséből, furcsa következtetésekből adódik. Példa egy fura szillogizmusra: "Sajnáltam apukámat, Hogy helyettem szégyellte magát, mert szégyellni már én is tudom magamat a tanító néni előtt, csak szép kövér karikákat nem tudok egyedül rajzolni."¹⁵ Bővízü humorforrás mindaz, ami illogikus. Például: "Amikor apukám azt mondja, hogy gyere csak ide, kisfiam, beszélni akarok veled, akkor már biztos, hogy baj van, mert ha nincs baj, akkor nem mondja, hogy beszélni akar velem, hanem mindig beszél."¹⁶

A verbális humor megjelenhetne a hangok és a szavak nyelvi szintjén is.¹⁷ Mint például Lázár Ervinnél. De ő éppen a briliáns és egyben fordíthatatlan szójátékai miatt esélytelenebb a világirodalomba való bejutásra. Janikovszky humora mint nyelvi humor¹⁸ mindig a mondatok szintjén jelentkezik. Vagy a jelentésből adódik, vagy a mondatok képtelen logikájából. Ahogy a gondolat, egyik nyelvről a másikra könnyebben fordítható, a mondatok szintjén megjelenő humor is. Ha Janikovszky Éva hangalakzatokkal játszik, akkor azok ismétlések, azaz ugyancsak mondatok. Minden szószaporítás mulatságos, a harmadik "Hányszor mondjam?!" már biztosan. A litániázó szekvenciázás, amelyet bemutattunk már, rafináltabban, finomabban humoros, és újracsak mondatok variációs ismétlését jelenti.

Ha tipologizáljuk a mondatok szintjén élő nyelvi humor megjelenési formáit¹⁹, akkor kiderül, hogy ezek nemcsak mondatalakzatok, Janikovszky Éva gyakran a mondatnál is nagyobb egysé-

10 Uo. 20. p.

11 JANIKOVSKY ÉVA: *Már iskolás vagyok*. Ill. Réber László. Bp., 1983, Magyar Nők Országos Tanácsa –Kossuth Kiadó, 18. p.

12 JANIKOVSKY ÉVA: *Velem mindig történik valami...*7. p.

13 Uo. 32. p.

14 JANIKOVSKY ÉVA: *Ha én felnőtt volnék*. Ill. Réber László. Bp., 1965, Móra Kiadó. [31.] p..

15 JANIKOVSKY ÉVA: *Velem mindig történik valami...*9. p.

16 Uo.8. p.

17 L. LENDVAI ERNŐ i.m. 41-62. p.

18 NAGY FERENC: A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr*; 1968, 1. sz. 10-22. p.

19 BALÁZS GÉZA: A különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai. In: *Ezerarcú humor...*220-230. p.

gekkel operál. A humoros jelenségek létrehozásában kommunikációs szempontból olyan átalakítások szerepelnek, mint: a bővítés (ismétlések); továbbá a felcserélés, a váratlanság, a meglepetés (“pályájukról eltérített mondatainak” a kiszámíthatatlansága csupa ilyesmi); valamint a helyettesítések, azaz valami helyett mást mond, a nem szó szerint értendőt és a szó szerintit felcseréli. Ha szóképekkel él, akkor azok nemcsak stilisztikai eszközök, hanem gondolkodási módként is funkcionálnak, és bevonulnak humorának eszköztárába. Például: “Emil bácsi szerint ez szomorú, mert ugye, az ő családjukban mindenki normális volt, s attól fél, hogy ez sajnos, a Rezső vére.”²⁰ (*Kiemelés tőlem.*)

A humor és az irónia többnyire párban járnak. Az ironikus ábrázolás Janikovszkynál átfogja a művet. Szelíden ironikus – mondhatjuk róla. Képtelenségnek látszhat, de nem lehetetlen ilyennek lenni. Vannak ugyan a szövegekben szatirizáló és parodisztikus elemek, de sehol, semmi szarkazmus, semmi gúny, semmi indulat. Janikovszkynál a humor és az irónia is szeretetből fakad. Egy csaknem kétszáz éves romantikus humorelméletből idézünk Szalay Károly nyomán: „(...) a humor műzsája a szeretet.”²¹ Illik Janikovszky Éva humorára, aki minden, csak nem romantikus alkat. A humor forrása mindig valamiféle hiba (normaszegésnek is nevezhetjük), de fájdalommal se jár, kárt se okoz. Arisztotelész óta így gondoljuk. A humor következménye nevetés, ami fiziológiai és lélektani jelenség egyszerre. Az irónia már keményebb jelenség, és többnyire fölényes mosoly a kísérője. De Janikovszkynál sehol a keménység, az a bizonyos fölény azonban ott van a szövegben. Az ironikus ábrázolás elemei hol a szövegben jelennek meg, hol a szövegen kívül léteznek. “Ilyenkor az alkotói szándék arra épít, hogy a befogadó nézőpontjából eleve ironikusan hat a figurák, tárgyilagosan megjelenített viselkedésmódja.”²² Mint például a *Velem mindig történik valami* lapjain: “Az igazgató bácsi úgy örült nekünk, hogy csuda, és azt mondta, hogy mi majd megostromoljuk és bevesszük a tudás várát. Kár, hogy nem szólt előbb az igazgató bácsi, hogy ennyire vár minket, mert én ráértem a nyáron, jöhöttem volna hamarabb is.”²³ Az ironikus művészi magatartás mindig csak egy viszonylagos fölény szülötte, ami a figurák értékrendjének szól. És “nem csak az elbeszélő viszonyulhat ironikusan az elbeszélthez, hanem magának az elbeszélőnek az ironizálására is lehetőség nyílik.”²⁴ Az ironikus ábrázolás Janikovszky Éva csaknem egész irodalmi munkásságára jellemző (a lányregényeitől lett volna idegen). „Mindenki tudja, akinek köze van a gyerekekhez – írta Margareta Gorscheneck -, milyen nehéz megtalálni a megfelelő dózist.”²⁵ Hogy eltalálja az ironikus hangból a megfelelő „adagot”, arra Janikovszky Évában több biztosíték is van: a humora, az érzékenysége, az empátiája. „Szövegei bármilyen találó szatírái is a felnőtt világnak, sohasem bántóak, sértőek. Az irónia, amellyel a világot a feje tetejére állítja, mindig szeretetre méltó marad.”²⁶ Ez nagyon ritka, egészen kivételes képesség. Az a bizonyos viszonylagos fölény hol a gyerekben, hol a felnőttben lép működésbe, mert más az értékrendjük. Egyiket sem neveti ki, mi nevetünk rajtuk a gyerekekkel együtt. Nem is akar mást, minthogy nevéssünk és gondolkodjunk.

Ahogy már említettük, a humor a befogadó aktív hozzájárulását feltételezi. Egy interjú során

20 JANIKOVSZKY ÉVA: *Kire ütött ez a gyerek?*...[16]. p.

21 Megjegyzés: SOLGER 1829-ben megjelent esztétikai előadásából idézi: SZALAY KÁROLY i.m. 166. p.

22 VERES ANDRÁS: Az irónia mint érték szerkezet. In uő: *Mű, érték, műérték.* Bp., 1979, Magvető, 72. p.

23 JANIKOVSZKY ÉVA: *Velem mindig történik valami*...[7] p.

24 Uo. 75. p.

25 GORSCHENEK, MARGARETA: *Über Eva Janikovszky.* In. *Almanach der ungarischen Kinderkultur. - A magyar gyermekkultúra almanachja.* Hrsg.: Katholische Akademie. Hamburg, 1990. 34. p.

26 Uo. 34. p.

Janikovszky megemlegette, hogy négyéves unokája, Verus valóságos kacagórohamot kapott, amikor Tamkó Sirató Károly Szabódal c. versét mondogatták együtt, és a refrénhez értek. Devecseri Gábor Állatkerti útmutatóját is a humoráért kedvelték az unokák, Dóri is, Verus is. A tudomány sem mond mást, igazolja, a négyéves gyermek már képes a humor befogadására. Képessé teszi erre a perspektívaváltás, amellyel a beszélő szempontjából is értelmezni tud nem szó szerinti jelentéseket. “Elmeolvasási képességnek” nevezi a pszichológia.²⁷ Az emberi megismerés alapján véve metaforikus, ezért a nem szó szerinti nyelvhasználat befogadása nem igényel nagyobb erőfeszítést. Csak a mentalizációs nehézségekkel küszködők képesek erre igen kevésbé. És a négyéves kor alatti gyermekek! Nincs kompetenciájuk “a nem szó szerinti (indirekt, idiomatikus vagy humoros) nyelvezet könnyed, rugalmas értelmezéséhez.”²⁸

De a nagycsoportos óvodásokat már nevetetik a szóbeli megnyilatkozások, mégpedig sokkal inkább mint a képeken megjelenő komikum.”²⁹ Évtizedekkel ezelőtti vizsgálódások sem mondtak alapvetően mást. Volt olyan vizsgálódás is, amely már a 3-5 évesekről azt állította, hogy “a képi bemutatásnál hatékonyabb nevetéskeltőnek tűnt a szóbeliség.”³⁰ Mindennapi tapasztalataink alapján inkább fordítva gondolnánk, de hát már javában a képi kultúra korában élünk, és ezért erre a következtetésre jobban rááll az agyunk. Hogy mi az igazság? Az egzakt vizsgálódások az esztétika és a befogadástélektan területén igen nehezek. A gyerek elmosolyodik, döcög, nevet, hahotázik, de “leírni” a befogadás folyamatát nem tudja. Beszámolni is alig tud. Egy-egy mondatát, mosolyát, nevetését ennek ellenére azért elfogadhatjuk esztétikai ítéletnek, mint ahogy azt is, ha elszorul valamitől a torka. A humor megértése az intellektus fejlődésével növekszik. De nem folyamatosan és egyenletesen. Kamaszkorban a humorérzék fejlődése szinte meglődül. “A 14 évesek humorérzéke a rájuk jellemző ’erős kritikai magatartásnak’ és ’érzékenységnak’ szinte ’ellentétpárjává’ alakul.”³¹ Markáns élceik elsősorban a szülők ellen irányulnak, de tudnak önmagukon is nevetni. Tény, hogy a humor felismerése és élvezése az emberi tudat egyik legösszetettebb, igen magas rendű képessége. Fejleszthető is. A Janikovszky-Réber képeskönyvek többségén az áll, hogy “öt éven felülieknek”, ez pszichológiai szempontból is végiggondolt kiadói döntés eredménye. Mint ahogy az is, hogy a Kire ütött ez a gyerek? az ajánlás szerint a 13 éven felüli gyerekeké.

Miért is tagadnánk, a gyerekek között is ott vannak a humor antitalentumai. A reménytelenül “botfülüek”. Nincs a világon olyan könyv, amelytől ők kacagó rohamot kapnának. Ez már az író és a rajzoló kockázatvállalása. De mintha a mai gyerek érzéke az ironikus felhangok és a humor iránt nagyobb lenne, fantáziája pedig nyitottabb a többértelműségre. Úgy tűnik, hogy a gyermekielme mégiscsak tisztálkodik. Része lehet benne Janikovszky Évának és Réber Lászlónak is.

**Megjelenik 2014 tavaszán, az Ünnepi Könyvhét kiadványaként, a Móra Kiadónál.*

-
- 27 SCHELL ZSUZSANNA: A humorértelmezési stratégiák kognitív aspektusai. In.: *Ezerarcú humor...* 240-241. p.
28 Uo. 245. p.
29 FEDOSZOV ANNA: *Varázslatos gyermekkor*. In.: *Ezerarcú humor...* 259. p.
30 Megjegyzés: A gyermekhumorra vonatkozó kutatások eredményeit l. SÉRA LÁSZLÓ: *A nevetés és a humor pszichológiája*. Bp., 1980, Akad. Kiadó, 132. p.
31 Uo. 133. p.